

**ПОД ЗНАЦИМА НАВОДА:  
ДУГОТРАЈНИ И СТЕРЕОТИПИ ОГРАНИЧЕНОГ ТРАЈАЊА**

**Гордана Ђерић, Институт за европске студије, Београд**

Abstract: Speaking about the stereotype we talk about generalizations. From the anthropological perspective, the most commonly-themed generalizations where ethnic, racial and gender. Ideological stereotypes are rarely studied. We have to ask why this is so. In this text, we will suggest new differentiation of this phenomenon and try separate the phenomenon of stereotypes from similar types of abuse and mimicry in the language. We focus our research on the difference between long-lasting and stereotypes of limited duration, in order to point out the problem of losing conviction of the conventional meaning of particular word and its discharge of content.

Key words: generalizations, ideological stereotypes, long-lasting and stereotypes of limited duration.

Иако се феномен стереотипа сматра савременим феноменом, чије почетке изучавања теорија углавном везује за студију *The Public Opinion* Waltera Lippmanna (*Јавно мњење* Валтера Липмана) из 1922. године, сумња у веродостојност употребе речи много је старија. Као свест о непрецизности и манипулативности исказаног, неповерење у реч присутно је безмало откад постоји реч и њена историја. Од почетака промишљања односа језика и истине питање језичке доследности једно је од кључних питања (нарочито у класичним списима, попут Аристотелове *Реторике*, Платонових списа *О језику и сазнању*, Цицероновог списа *О говорнику*), које уз ново самопоуздање бива обновљено просветитељским захтевом за универзалном сумњом и разговетном спознајом. Целовиту расправу просветитељског доба о овом питању представља студија *О злоупотреби речи* Џона Лока (1632–1704), којом се тематизовање речи сумњивог значења, несагласност речи са збиљом ствари, извештачена неразумљивост и однос језика и истине смештају у средиште теоријске пажње.

Аргументација о потреби разјашњења речи чији смисао изгледа сумњив не исцрпљује се једино у опису разлога наопаке употребе речи и указивању на проблем уопштавања и изневеравања смисла – она је још више усмерена на начине и средства за отклањање злоупотребе речи (Лок 2011: 41–68). Како је потреба за препознавањем и разградњом стереотипа део тог процеса, Локова студија с краја 17. века (1690) инспиративна је и у погледу савременог тематизовања злоупотребе језика, посебно у поступцима уопштавања и инструментализовања значења речи и израза који остају теоријски нерелевантни. Полазећи од ове студије, са циљем подстицања језичке прецизности и бољег структурисања самог феномена, у тексту се стереотипу приступа као

несагласности речи са збиљом ствари<sup>1</sup> и као кључном феномену злоупотреба у оријентисању, будући да је заснован на уопштавању значења. Други разлог враћања управо на ову студију јесте у томе што је примена Локове идеје о нужности препознавања манипулативних речи и успостављању норми за отклањање недоследности у језику остала нереализована и изван погледа проучавалаца стереотипа.

Из данашње перспективе, оно што је предлагао Џон Лок излази из домена уобичајених послова лингвиста или филозофа језика – питање препознавања злоупотребе речи и њихове демистификације постало је свачији и, углавном, ничији терен. Штавише, с протеком времена, упркос развијенијем аналитичком инструментарију, теоријски дискурси, са изузетком приступа који следе или (де)конструишу идентитетске политике (националне, мањинске, родне) све су неосетљивији на злоупотребе речима. Запитамо ли се зашто је то тако, део одговора наћи ћемо у самоуверљивости значења речи, као једном од суштинских својстава језика, у њиховој способности да скрену пажњу са себе на нешто што се посредством њих гради,<sup>2</sup> али и у тврдњи Џона Лока да учени људи немају интерес да рашчаравају језичке злоупотребе (Лок 2011: 13–17), то јест да је задобијање и задржавање моћи учених основни разлог опстајања несагласности речи са збиљом ствари.

Изневеравања овог правила и залажења у „забран“ распетљавања језичке манипулације, засноване на испитивању несагласности речи са збиљом ствари, ипак је било, нарочито у 20. веку.<sup>3</sup> Иако мимо уских теоријских традиција и насупрот системском избегавању, несумњиво је да су, захваљујући свести о принуди и људском поковавању које се одвија језиком, то јест помоћу њега, различити ауторски приступи облетали око овог проблема, тражећи начине да умање злоупотребе речима (Бретон 2000). Знање да потчињавање језиком претходи другим видовима потчињавања и да језик, већ именовањем и у зависности од односа моћи, пресудно утиче на оријентацију, уређује и класификује појавност мрежом стереотипа, одавно није скривено.

У другој половини 20. века, сасвим у духу настојања Џона Лока, несумњиве заслуге у осветљавању начина поковавања језиком припадају Едварду Саиду, његовим лингвистичким радовима из раних седамдесетих (Said 1971: 104–134; Said 1974: 28–37) и нарочито књизи *Оријентализам* из 1978. (српски превод: Саид 2000), која је отворила бројне перспективе међудисциплинарног истраживања стереотипа и стварања представа о разликама.<sup>4</sup> Напетости око питања *производње знања*, начина на које се оно ствара и шири, окосница су и Саидових каснијих истраживања, која се, без обзира на

---

<sup>1</sup> Разрађенија одређења стереотипа видети у текстовима: Ђерић 2005: 105–123; Ђерић 2005а: 71–95.

<sup>2</sup> За ову тему корисна је студија Џорџа Едварда Мура (George Edward Moore) „A Defence of Common Sense” из 1925, која је била подстицај Лудвигу Витгенштајну за низ епистемолошких увида о језику и знању, сабраних у књизи *О извесности* (Фиделис 1996).

<sup>3</sup> Осим на истраживања која следе класичне изворе у филозофији језика и тематизације стереотипа којим се указује на отежавање рационалног оријентисања и манипулацију расуђивањем, као нужну последицу коришћења стереотипа, овде се у виду имају декларације Унеска усвојене након Другог светског рата, чији је циљ био да се језик и мишљење заштите од дискриминације и злоупотреба (расних, развојних, вредносних, националних...) било које власти, али и низ дисциплинарно различитих истраживања о потчињавању језиком из седамдесетих година 20. века и касније. Више: Ђерић 2016: 99–228.

<sup>4</sup> Опширан преглед Саидовог утицаја до 2000. године даје Валери Кенеди (Kennedy 2000).

тематско усмерење, доследно баве улогом језика у обликовању онога што поимамо под стварношћу и знањем о њој. Језик је кључ за полазне претпоставке Саидовог приступа, који је најједноставнији могући: њиме се не описује стварност, него је језик средство њеног дефинисања, одређења.<sup>5</sup>

Из потребе огољавања позадине дискурса науке, која се издаје за објективну, неполитичну, проистиче друга важна претпоставка Саидовог приступа разградњи процеса (стереотипне) производње знања. У семантичку анализу аутор уводи феномен *интереса* и *моћи*, чиме отвора питање (не)могућности разумевања порекла наших знања о свету, појединим његовим деловима или њиховим узајамним односима, без истовременог узимања у обзир моћи и распореда снага које стоје иза пласирања одређених значења и представа о њима. И ова је поставка у вези са језиком и начином на који језик може бити обликован тако да буде представа стварности која инструментално служи овом или оном циљу; укратко, речи су – или типови исказа – основна средства којима се обликују или изигравају знања о тим циљевима. Суштина питања је у моћи једне интерпретације да креира представе, позадину догађаја, скицирајући стварност и бришући, истовремено, све остале њене верзије и другачија виђења.

Творачка конструкција стереотипно произведеног знања (о културама, као и свим другим појавама и феноменима који подлежу типизацији) заснива се на методу *издвајања* и *понављања* неколико клишеа (или слика) који одређене феномене наводно трајно одређују, да би ти клишеи с временом постали једина знања и прве асоцијације о њима. Управо због понављања типских слика и исказа кроз различите медије и жанрове, примаоци порука (или конзументи вести) нису у прилици да их упознају, већ су суочени са сталним препознавањем онога што већ „знају“. Настаје позната ситуација у којој ефект „реалног“ замењује саму реалност. У том процесу, створени ефекти реалности не остају на нивоу утиска него постају дуготрајни „печати“ и „шаблони“ разумевања одређеног односа, појаве или феномена, али и својеврсни показатељи слабости и „економичности“ мишљења.

На овај начин изграђена је већина стереотипа, посебно стереотипа дугог трајања, било да је реч о етничким, културним или родним. Кроз сличан процес изградње пролазе и краткотрајни стереотипи, са једном разликом – они ретко бивају тематизовани. Штавише, они се и не препознају као стереотипи. Зато је важно не само увести у расправу разликовање на освешћене и неосвешћене стереотипе, као и на дуготрајне и стереотипе ограниченог трајања, него се и подсетити онога што је заборављено и што се у теорији углавном превиђа – да су типизовани скоро сви домени човековог понашања и скоро све области људског живота, од атрибуције у пропагандном представљању и продаји различитих предмета, преко начина тумачења међуљудских односа, појава, прилика, институција, успостављања вредносних хијерархија, затим клишеирања физичких, професионалних и друштвених припадности, до „саморазумљивих“ одређења и слика у

---

<sup>5</sup> „У свему о чему сам расправљао, језик оријентализма игра доминантну улогу. Он супротности повезује као 'природне', представља људске типове служећи се академским обрасцима и методологијама, приписује реалност и референтност предметима (другим речима) које сам ствара. Митски језик је дискурс, што значи да не може бити ништа друго до системски; дискурс, или искази у њему, не стварају се произвољно, а да претходно – у неким случајевима несвесно, али у сваком случају ненамерно – не припадају идеологији и институцијама које гарантују њено постојање“ (Саид 2000: 426).

главама о друштвеним феноменима и идеологијама којима се, у зависности од периода, (не)подељено приписује било позитивна било негативна вредност.

Због овог превида главни ток наших истраживања стереотипа остаје такав какав јесте – стереотипан, сводљив на свега неколико споменутих области истраживања, углавном у домену идентитетских политика.<sup>6</sup> Он је дубоко селективан, будући да су професионални, (псеудо)легитимацијски и/ли идеолошки стереотипи ретко тематизовани. Трајање ових последњих ограничено је трајањем система и идеологије која их је произвела, због чега су они и најбољи пример *краткотрајних* или *стереотипа ограниченог трајања*. Такво стање отвара питања усмерености наших приступа, разлога истраживачког слепила за добар део појавности, као и питање слободе наших истраживања. Наиме, привилеговање једних и избегавање тематизације других стереотипа прилично говори о „опрезним“ истраживачким приступима, о блискости политике и истраживања, прецизније, о подређености истраживања владајућим политикама; стереотипна дескрипција и/ли (де)конструкција (било родних било културних стереотипа) илуструје рад „на површини“ (због чега се неретко *од дрвета не види шума*), али и истраживачку удобност, која почива и завршава окретањем главе од тешких, суштинских тема.

И док је одсуство тематизације, па и елементарног препознавања *краткотрајних стереотипа* (идеолошких, пропагандних, псеудолегитимацијских, професионалних, економских, технократских...) као *стереотипа* донекле разумљиво у времену трајања система којима служе, питање је зашто они, по слому тих система, и даље остају аналитички недодирљиви. Морамо се запитати доприносимо ли и својим истраживањима (или њиховим одсуством) да индоктринација и мере злоупотребе језика постају несагледивије или, бар, ништа мање у односу на период пре изучавања стереотипа.

Убедљив пример аналитичког слепила су политичке и економске промене у Источној Европи након 1989. године, које су са урушавањем старог система и његове организације, у заборав потиснуле и социјалистички вокабулар. У југословенском случају, за разлику од ангажованости на стварању и кодификацији „националних“ језика, питања преласка са језика самоуправног социјализма на „транзицијски“ језик и језик тржишне економије нису ни отворана: до јуче све „социјалистичко“ намах је постало „демократско“, а појмови тржишног језика, са неизбежним скраћеницама, усвајани су без преиспитивања, као да су „природни“ и „саморазумљиви“ човеку стасалом у социјализму. На самоуправни и марксистички вокабулар уопште, заборављано је као по хитном поступку, без икакве научне рефлексije; у том контексту, упадљиво је да језик економије и привреде, била „планска“ или „тржишна“, не подлеже дискурсној деконструкцији и преиспитивању. Наиме, попут савременог тржишног језика, који има своје дискурсне центре и препознатљиве (псеудо)легитимацијске маркере (*слободно тржиште, транспарентност, толерантност, владавина права, ефикасност, друштво једнаких*

---

<sup>6</sup> Иако је разградња уврежених, дуготрајних стереотипа неретко темељно изведена, многим областима, од рекламе, преко медијског извештавања до образовања, и даље владају стереотипи, што додатно проблематизује питање сврхе и учинковитости нашег рада – досадашњи рад јесте био користан али не и довољан (Schneider 2004). Уколико теоретичари остављају питање стереотипа на нивоу подразумевања шта он представља, везујући га тек за неколицину области, тешко је од новинара или наставника очекивати да разумеју овај феномен, па чак ни то да га препознају.

шанси...) и језик (самоуправног) социјализма обиловао је реторичким маркерима који ни тада ни касније нису изазивали аналитичку сумњу, иако је сумња у речи најранији и поуздан сигнал да је нешто кренуло наопако. Наиме, први симптоми слабости једног система (или „раскида“ с њим пре успостављања неког новог, који још не знамо) јесте неповерење у речник којим је дати систем структурисан.<sup>7</sup>

Дословну уверљивост и пун садржај (псеудо)легитимацијске речи најчешће немају ни током трајања система на које се односе. Ове речи, будући да говоре о принципима и идеалима економских или правних политика, на пример, који су у пракси непрепознатљиви или тешко спроводиви, врло брзо попримају сумњив карактер. Због несагласности тих речи са збиљом ствари, у публицистичким и свакодневним дискурсима сумња у њихову веродостојност изражава се промењеном, углавном иронијском интонацијом и потребом стављања тих речи *под знаке навода*. Упркос неуврељивости (или испражњености од значења) оне, попут мантри, опстају у званичним дискурсима, као (обавезни) маркери тог система, то јест као стереотипи којима се аутоматски асоцира на тај систем, јер, наводно, говоре нешто суштинско о њему. Будући лишени икакве или одговарајуће садржине, живот таквих клишеа одржава се на вештачки начин. Претварањем у сопствену супротност, увреду, етикету, или опстајањем у јавном језику без икаквог смисла и садржаја, као празне или декоративне речи, они одржавају друштвену уобразиљу; њихова главна функција је да до слома система на издисају том привиду или уобразиљи позајмљују „реалност“.

Неповерење у садржај системских клишеа, изражено употребом наводника (тамо где их иначе не бисмо очекивали) не говори само о нечему погрешном у прихваћеном или општеприхваћеном значењу неког клишеа, него још више о подозреивости према конкретном садржају који се њиме означава. Наводници упућују на урушени идентитет (и/ли интегритет) начела и институтција важних за одржавање система. Оно што се претпоставља(ло) да јесу – више нису, па се несклад између означитеља и означеног појачава искуственом резервисаношћу према њиховом дословном значењу, указујући на радикални раскид са претпостављеним значењима. Знаци навода могу се тумачити и као позив на одбрану дословности значења, апел да се не правимо да не примећујемо како су конкретне манифестације системских маркера испражњене у односу на њихов подразумевани садржај или, чак, да су постале пародија својих конвенционалних значења.

Осим освешћивања стереотипа изван традиционалних области његовог истраживања и реторичких маркера у које смо уроњени у мери да их и не препознајемо као стереотипе, потребна нам је сагласност или нови споразум око питања шта је стереотип, али и воља да се идентификују све промене кроз које овај феномен пролази. Тврдња да су стереотипи само непроменљиви језички/мисаони „шаблони“ у многим случајевима није одржива. Оно на шта упућују се мења, њихово значење се мења (Меје 2009), па се и однос према њима с временом промени у односу на систем који се помоћу њих изражава и

---

<sup>7</sup> Дobar пример су званични стереотипи према којима се саморазумевала бивша Југославија, посебно осамдесетих година када је ослабила уверљивост социјалистичког вокабулара заснованог на „братству и јединству“; то, наравно, не значи да је језичка обезначеност довела до уништења Југославије, иако је била симптом њеног пада, смањивши њене одбрамбене капацитете. За нашу тему је важно да стереотипни вокабулар југословенског заједништва, као ни клишеи „изградње“ социјализма, ни тада ни касније нису тематизовани, осим у значењу „сентименталне вредности“ у текстовима о југоностагији, на пример.

легитимизује. У периоду у коме (псеудо)легитимацијски стереотип, реторички „маркер“ (или опште место) неког система губи уверљивост, тај „маркер“ постаје реторички украс или део мимикријског језика система; с његовим урушавањем, (псеудо)легитимацијски стереотип празни се од садржаја и растаје са претпостављеним смислом, након чега нестаје из језика или завршава као етикета.

Управо је истраживачка неосетљивост на нестанак једних и појаву нових стереотипа главно питање: износећи на видело најдубље структуре друштва, уз бележење свих промена у њему,<sup>8</sup> језик би морао да буде прва брига сваког истраживача друштвене оријентације. Поразна је истина да, супротно очекивањима, није тако, а када јесте, теоријска убедљивост и хуманистичка оријентисаност не гарантују таквим приступима успешност у примени налаза. Они, углавном, остају невидљиви: идентификовани стереотипи наративног поковања (у извештавању, науци, књижевности, пропаганди) и речи које су изнедриле двадесетовековне идеологије и системи (а које су нестале из употребе с пропашћу тих система) нису добили ни елементарне пописе којима би се подсећало на разлоге обележености и „развлашћења“ компромитованих или новим системима непотребних речи. Све те речи, независно од идеологије, прекривене дебелим слојем прашине, пребивају у неуређеним „гробљима речи“ различитих историјских списа, а да сам процес измештања из званичне и свакодневне употребе, и разлози увођења нових речи (неретко на место превазиђених) остају неразјашњени; укратко, питање „каријере“ и „развлашћења“ легитимацијских стереотипа које су произвели ти системи углавном није предмет академских интересовања.

Покретање овог питања, са тежиштем на разлозима нетематизовања споменутих образаца у мишљењу и аналитичком избегавању да се у сумњу доведе како језик сопствених истраживања тако и језик политичких система, допринело би општем знању о феномену стереотипа и, што је важније, извеснија би била могућност изградње поверења у језик који би био ближи идеалу сагласности речи и израза са збиљом ствари.

---

<sup>8</sup> С Бахтиновим концептом *иманентне социјалности језичког исказа*, насталим крајем двадесетих година 20. века, *речи* се приступа као најосетљивијем показатељу социјалних промена, од које и свака анализа друштва треба да почне, јер се управо речју фиксирају најтананије и најјефемерније фазе тих промена (Бахтин 1980: 20).

## Литература

**Бретон 2000.** Бретон, Ф. *Изманипулисана реч*. Клио: Београд 2000.

**Витгенштајн 1996.** Л. Витгенштајн. *О извесности*. Фиделис: Београд 1996.

**Ђерић 2005.** Ђерић, Г. О немим и гласним стереотипима: Конструисање етничког карактера у усменој књижевности, у: *Филозофија и друштво* XXVI (2005): 105–123.

**Ђерић 2005а.** Ђерић Г. Стереотип: крај (једне) приче, у *Филозофија и друштво*: бр. 3(2005)28: 71–95.

**Ђерић 2009.** Ђерић, Г. Стереотип и студије о Балкану, у: *Антропологија. Часопис Центра за етнoлошка и антрополошка истраживања*, бр. 9 (2009): 11–26.

**Ђерић 2016.** Ђерић Г. *Сувишне речи. О интелектуалцима и знању*. Златно руно: Београд 2016.

**Kennedy 2000.** Kennedy V. *Edward W. Said: A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press 2000.

**Lippmann 1922.** Lipman W. *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovitch 1922.

**Лок 2011.** Лок, Џ. *О злоупотреби речи*, превео с енглеског Милан Милетић. Службени гласник: Београд 2011.

**Меје 2009.** Меје, А. *Како речи мењају значење*. Службени гласник: Београд 2009.

**Moore 1925.** Moore, G.E. "A Defence of Common Sense", in *Contemporary British Philosophy* (2nd series), ed. J. H. Muirhead, 1925.

**Said 1971.** Said E. W. „Linguistics and the Archeology of Mind“. *International Philosophical Quarterly* 11.1 (March 1971): 104–34.

**Said 1974.** Said E. W. „An Ethics of Language“. *Diacritics: A Review of Contemporary Criticism* 4.2 (Summer 1974): 28–37.

**Said 1994.** Said E. *Representations of the intellectual: the 1993 Reith lectures*. New York: Vintage Books, 1994.

**Саид 2000.** Саид, Е. 2000. *Оријентализам* (превела Дринка Гојковић). Библиотека XX век: Београд, 2000.

**Саид 2002.** Саид, Е. *Култура и империјализам* (превела Весна Богојевић). Београдски круг: Београд, 2002.

**Schneider 2004.** Schneider J. D. *The psychology of stereotyping*. New York: Guilford Press 2004.